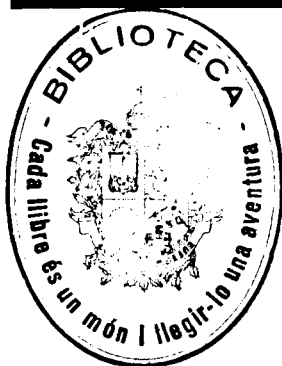

Xàtiva
fira d'agost 1984

EL BOLERO

Josep Lluís Cebrian

«A ballar el bolero ningú no em guanya perquè me l'ha ensenyat una gitana.»

El bolero naix a partir d'una evolució de la seguidilla d'escola i és per això que conserva les seues característiques: ritme ternari, entrada, cobles separades per tornades, etc.

Així doncs, la música del bolero està escrita en ritme ternari (tres per quatre) i el ball es divideix en tres parts o cobles amb igual durada, al final de les quals s'hi fa el «desplant» o «bien parado», que és una suspensió del ball aprofitada pels dansaires per descansar estàticament, mentre la música repeteix la tornada.

Pot ésser ballat per una o més parelles. Ballador i balladora executen les mateixes passades, però els moviments de la dona han de ser més expressius, àdhuc si es vol, més apassionats. Cal bellugar els braços elegantment mentre que els peus han d'ésser àgils, quasi donant la impressió de volar, evitant arrastrar-los.

EL NOM

Sobre l'origen del mot «bolero» existeixen diverses teories:

a) El ball pren la denominació del cognom d'Antón Boliche, és dir, es tracta d'un derivació d'aquest: de Boliche, bolero. Antón Boliche era un calessier de Sevilla, mestre de ball, que donà cert aire de novetat al bolero, malgrat no ser en realitat massa innovador en passos i mudances, realitzant més aviat una adaptació al compàs i mesura del bolero d'allò que trobà de graciós i notable en l'antic fandango i altres balls del seus temps.

Iza Zamàcola, una dona que escrivia sota el pseudònim de «D. Preciso», explica així l'origen de la paraula bolero:

Este título de bolero tuvo su origen, de que habiendo pasado a su pueblo en la Mancha don Sebastián Cerezo, uno de los mejores bailarines de su tiempo, y viéndole bailar los mozos por alto con un compás muy pausado, al paso que doblaba las diferencias (variaciones), que ellos tenían para sus

seguidillas, creyeron que volaba, o a lo menos se lo figuraban así según lo veían ejecutar en el aire; de que resultó que las gentes se citaban unas a otras para ir a ver al que volaba, o según ellos, al bolero.

b) «Don Preciso», com hem acabat de llegir, ens dóna una altra etimologia. Potser el terme «voleo» donà més tard «bolero». Però aquesta proposta sembla ser un clar exemple d'allò que hom anomena etimologia popular i per tant gens fiable, malgrat el que diu Serafín Estébanez Calderón (El Solitario) en l' *Asamblea general de los caballeros y damas de Triana*, el seu llibre *Escenas Andaluzas*, al capítol dedicat al bolero:

El bolero no es baile que se remonta en antigüedad más arriba que a los mediados del pasado siglo (es referix al XVIII), y bien considerado no es más que una glosa más pausada de las seguidillas, baile que, según testimonio de Cervantes, comenzó a tañerse y danzarse en su tiempo, como se ve por la arenga de la dueña Dolorida. Ésta no es sola opinión mía, puesto que ya mi buen amigo D. Preciso lo tiene asegurado y puesto de patente al público, sacando a la luz el nombre del que primero compuso en la Mancha danza tan donosa, que por ser toda en saltos y como en vuelo fue llamada bolero, título que dio gran consuelo a los etimologistas y académicos, por ser significativo, sonoro y llevar en sí mismo la ejecutoria del padre de donde viene...

c) Finalment existeix una tercera teoria que sosté, que el nom ve d'unes gitanes que el ballaren per primera vegada en Andalusia i que eren anomenades «boleres» per portar en llurs vestits, unes guarnicions fetes amb petites boles o arboços de passamaneria que duïen a les faldilles.

Per «bolero» s'entén no sols el nom del ball, sinó també aquell qui el balla. «Bolera» és una dansa popular d'origen andalús, que té un primer temps relativament lent i un segon temps més ràpid en el qual el ballador balla davant o al costat de la balladora.

LA REFORMA DEL BOLERO

Ja en temps d'Antón Boliche i Sebastián Cerezo el bolero es va propagar ràpidament per tot arreu. Després aparegué la figura de Requejo que revolucionaria el món del bolero. Així ens ho conta Estébanez Calderón:

... salió el buen ingenio y rara habilidad del murciano Requejo, que después de haber asombrado a su patria y los reinos de Valencia y Aragón con su agilidad y destreza, con sus giros, saltos y vueltas, apareció en Madrid ser nuevo legislador del bolero.

... se propuso despojar al bolero de todo lo pernicioso y antisalubre. Así, pues, comenzó por descartar del baile lo demasadamente violento y estrepitoso; ajustó los movimientos a compases más lentos y pausados, y capodó las figuras, pasos y suertes de todo lo exuberante y rústicamente dificultoso, rematando con dejar el bolero caballero en toda regla, obteniendo lugar y plaza de baile de cuenta y escuela por el universo mundo, así en los estrados particulares, como en los salones de la corte.

Requejo es constitueix així, com l'artífex de la conversió del bolero de ball popular a ball de compers i de saló, llevant-li la violència de moviments i la rusticitat originàries.

UN BALL CORTESA I D'ESCOLA

En veure ballar el bolero tenim la impressió que es tracta d'un ball cortesà, d'un ball de saló amb passades i port molt refinats. Per altra banda, ben cert és que el bolero entra més o menys dintre del concepte de dansa aristocràtica: és un ball de compters, dansat al so de «vihuela» i a voltes acompanyat de la veu humana; és un ball greu, mesurat, amb lluïment dels balladors que han de ficar molta gràcia, sobre tot en llurs peus. Des del darrer terç del segle XVIII el bolero fou ballat pels millors balladors i feia furor entre les aristocràtiques dames de les corts de Carles III, Carles IV i Ferran VI. Entre darreries del segle XVIII i primeries del XIX existeix un període anomenat «goiesc». Es tracta d'un corrent que entre la noblesa originà la duquessa Caietana d'Alba, posant de moda en aquesta classe social la vestimenta, costums, usos i folklore dels «majos», pertanyents a les classes populars de la vila de Madrid. Aquest moviment constitueix una aseveració de les arrels populars pròpies front a les influències estrangeres, sobre tot l'afrancesament de modals i costums, i s'estén per tot arreu dels dominis peninsulars de la monarquia espanyola a través de les classes altes. D'aquesta forma el bolero es presenta com el «ball nacional». Ballar el bolero era un alardó de l'espanyolisme d'aleshores.

Més tard, durant la primera meitat del segle XIX, el bolero passà als teatres on s'acostumava acabar les funcions amb el «ball nacional», i vàries parelles feien sobre l'escenari passades de bolero. Per això hom diu que «el ball és la salsa de la comèdia». També s'introduïrien formes de bolero a la sarsuela com en *L'estrena d'una artista* de Barbieri i *Les Vespres Sicilianes* de Verdi.

Tornant al tema de l'època goiesca, aquest corrent de la noblesa tenia a gala prendre com a model la indumentària i els balls del poble. Llurs mestres de ball partint dels balls populars, es recreaven fent passades cada vegada més complicades, al gust de la classe social a la qual anaven adreçades. Es tractava doncs, no d'una imitació literal del folklore popular, sinó d'una adaptació que l'elevàs de categoria i el refinàs, fent-lo apte per a ballar-lo les classes altes. L'adaptació de balls que més es sollicitava als mestres era precisament la de seguidilles i boleros. També hi havia gran nombre d'escoles públiques de dansa en les quals, mestres molt acreditats s'ocupaven d'ensenyar a la joventut de les classes altes de la societat, estament que sempre va tindre una gran predilecció pels balls de compters.

Tanta seria la popularitat que aquest ball assoliria després entre les classes populars, que durant el període de 1820 a 1830 el bolero apareix en gravats a les cobertes de paper de fumar, entre diversos balls regionals:

UN PASAR E LAS SEGUIDILLAS BOLERAS

*El baile de más salero,
el más bello y expresivo,
no hay duda de que es el bolero.*

*¡Qué hermosa en el baile es Juana!
¡Qué linda!, qué desenvuelta,
¡Las piernas al aire suelta!
Y rodando muy ufana,
Roba el alma a cada vuelta.*

*Ven acá, salero mío,
Dice Manolo a su amante,
Y los dos a cada instante
Bailan con un nuevo brío
Y con aire interesante.*

INSTRUMENTS D'ACOMPANYAMENT

La lletra del bolero sol ésser interpretada per un cantador que és acompanyat per instruments de corda com guitarres, llaüts, bandúrries i algun guitarró, a més del repic de les postisses dels balladors.

Juan Jacinto Rodríguez Calderón al seu llibre *La Bolerología* relata molt literàriament el tema de l'acompanyament musical i els passos dels balladors:

Arrimó a un lado la guitarra, y ordenando a sus discípulos diesen principio a ejercitar sus habilidades, empezó la batahola. Unos se agarraron a las cuerdas, y sostenidos por ellas, se ejercitaban en hacer cabriolas; otros paseaban con gravedad el

salón, y de rato en rato hacían mil mudanzas diferentes. Éstas, levantando sus guardapiés hasta las rodillas, apoyadas en algún mozalbete, subían y bajaban los pies...

Estébanez Calderón va més enllà, incloent a la descripció literària instruments musicals que ja no existien a la seua època:

En tanto, cierto agradable bullicio y cierto sonoro estruendo se percibía y oía por todas partes, y era que la orquesta se preparaba, y el banquete no estaba lejos: en efecto, al lado de la vihuela maestra se iban colocando otras guitarras de menos alcance, una tiorba de teclado corrido, dos bandurrias y un discante de pluma (bandúrria tiple) todo punteado y rajado (arpejat) por manos diestras, diestras e incansables por extremos, mientras dos muchachos manejaban los platillos, engendrados con sendas planchas de veloneros, etc., ponían la corona instrumental.

Així describia Estébanez Calderón un ball del seu temps «y no de botarga y cascabel o de tararira, sino de gente fina».

EL BOLERO A MALLORCA

El bolero es va introduir també a distints llocs de Catalunya i es ballà especialment a la primera meitat del segle XIX. A Aragó també podem trobar àdhuc avui en dia alguns boleros com el de Casp i el d'Alcanyiç, però seguint la norma de tot el folklore aragonés que ha vingut patint una progressiva «ajotització», tenen més o menys les característiques d'un bolero qualsevol llevat del final, on s'augmenta la velocitat acabant pràcticament amb una jota el que començà com un bolero.

A Mallorca, el bolero té peculiaritats pròpies, sobre tot en les passades. Hi arribà a principis del segle XIX i ben prest es va estendre per tota l'illa, anomenant-lo genèricament «bolero mallorquí» per diferenciar-lo dels boleros de tipologia peninsular, ambdós conservadors de la tradició del «bien parado».

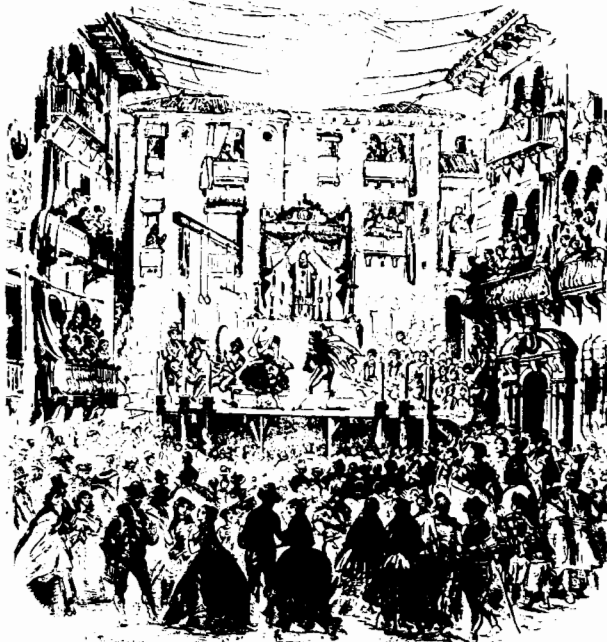
George Sand, l'amant de Chopin, escribia a la seua obra *Un hivern a Mallorca* en el capítol *Una festa a la Cartoixa* (1838): «Els boleros mallorquins tenen la gravetat dels avantpassats i manquen d'aqueixes gràcies profanes que s'admiren a Andalusia... Hòmens i dones ballen amb els braços estesos i immòbils, i llurs dits van rodant precipitadament i contínua sobre les castanyoles.»

A través del temps i les classes socials han anat variant els moviments, més o menys moderats, el caire brillant i lleuger dels salts, el dibuix sempre ternari i el conjunt d'instruments (originàriament les castanyoles i la guitarra) dels boleros balears. La versió anomenada «boleros vells» sembla ser la més antiga, de la qual existeixen diverses variants com per exemple el «parado de Valldemossa». De vegades la denominació «bolero» és substituïda per

la de «parado» o s'anomena sempre en plural: «boleros».

Les «boleres mallorquines» són una variant del bolero i van aparèixer a les illes al voltant del principi del present segle. Són ballades per tres balladors: dues dones i un home. El ballador aten cortèsment amb els seus gests els moviments de les seues companyes.

Els boleros mallorquins, seguint les pautes primitives comunes, es componen d'una introducció majestuosa i una part de ball que es repeteix tres vegades. El cant si és que en té (vg. el bolero de Bunyola no en té) és executat a cor. A diferència del País Valencià, totes les lletres són en català, remarcant-se així una menor castellanització de les illes. Vet ací algunes lletres de boleros mallorquins:

Bolero de la paloma

*Sa primavera, quan veu la cara airosa,
sa primavera, es posa més gelosa,
molt més que En Pera.*

Bolero de S'Hort d'En Boira

*I a S'Hort d'En Boira
ballen aquest bolero,
i a S'Hort d'En Boira
ballen aquest bolero,
i olè, i és sandunguero.*

Parado de Valldemossa

*Ses atlotes no em volen
perquè som pillo,
perquè som pillo i perquè
ses atlotes no em volen,
perquè som pillo perquè
les rob ses guies d'es rebosillo.*

Parado de Selva

*Ses atlotes de Selva tenen salero,
tenen salero ses atlotes de Selva
tenen salero per ballar aquest bolero,
tenen salero.*

ELS BOLEROS VALENCIANS

Com abans hem dit, el bolero és una acomodació de les seguidilles d'escola als balls de saló. Al País Valencià és el ball de la noblesa que no tenia prou mitjans econòmics per anar-se'n a viure a Madrid. És dir, el ballava la noblesa «provinciana», àdhuc la petita noblesa rural i l'alta burgesia. D'aquestes classes benestants retornarà de bell nou al poble, entre el qual té una gran acceptació perquè és un ball que s'acomoda fàcilment a les mudances de ball de compters. Arriba un moment en el qual el bolero coexisteix entre un ample espectre de classes socials, si bé existien clares diferències en la complicació de les passades i sobre tot, en la riquesa de la indumentària.

El bolero és un ball cerimoniós que requereix un vestuari ric i ornamentat, acorde al nivell social dels balladors: sedes, manteletes brodades d'or i argent, brocats i joies fines. La música era de corda, puix àdhuc la burgesia va consumir música de corda fins la segona meitat del segle XIX.

Si bé els boleros primitius tenien tres parts, els boleros valencians sols en conserven dues, separades pel «bien parado» que les divideix. És un ball majestuós i distinguit, sempre ballat per quadres. Al País Valencià s'arrelà a partir del darrer terç del segle XVIII i adquirí passades netament valencianes. Hi ha gran nombre de boleros, com el de Carlet (originari de Xàtiva puix que es tracta de l'anomenat «bolero Alt» que passà a Carlet de mans de Tereseta la Cadirera), el de l'Alcúdia de Carlet, el bolero Pla, el bolero Vell (el de Xàtiva i el de Tavernes de Valldigna, distints u de l'altre), tots ells de característiques generals semblants, però amb peculiaritats pròpies. El bolero de Vinarós té aquest mateix aire de ball de saló. En canvi, el bolero Creuat, pertanyent a la Ribera Baixa, és el que més se n'ix de les formes característiques del bolero valencià. A Zarra existia un altre bolero, encara que allí utilitzaven un altre tipus d'indumentària. El bolero de Castelló de la Plana és per altra part, ben semblant al bolero Pla de Xàtiva, encara que tocat més lentament i amb unes passades radicalment diferents.

És tot just el moment que el bolero passa de les classes benestants al poble, quan la castellanització ja s'ha produït en el sector dirigent de la societat i en la burgesia que aspira a ser «quelcom». Per això és d'allò més normal que les primeres estrofes del bolero es canten en espanyol, i una vegada el poble va anar fent seu el bolero, va afegir noves estrofes en valencià. Aquest és el cas del

Bolero de Tavernes de Valldigna

*Y el bolero señores
¡Ya lo han vedado. Ay!
Ya lo han vedado*

*el bolero señores
que ay, que ay, ay, ay.
Ya no dirán las damas:
¡qué bien parado!*

*I en l'assut de Barxeta
n'hi ha un sarvatxo. Ai!
N'hi ha un sarvatxo
en l'assut de Barxeta
que ai, que ai, ai, ai.
Ves espai no et mossegue
¡que està borratxo!*

S'hi dóna algun cas de lletres completament en Valencià, com el

Bolero de Guadassuar

*Ja fa temps, moreneta,
que t'ho vaig dir;
ei! filla, quant et
costa decidir.*

*Ella s'ho calla
calla i somriu.
Què vols més sang de palla
si en la cara t'ho diu?*

*Si de veres tens ganes,
ganes de festejar,
ai! moreneta, què
més vols desitjar?*

Però allò més corrent és trobar-les en castellà, com en aquests boleros:

Bolero Vell (Xàtiva)

*El bolero está malo
¿qué le daremos?
Una taza de caldo
y un par de huevos.*

*A bailar el bolero
nadie me gana,
porque me lo ha enseñado
una gitana.*

*El bolero, señores,
está afligido,
porque no tiene cuartos
en el bolsillo.*

Bolero de Carlet

*El bolero, señores,
está muy malo,
¿qué le daremos?
Una taza de caldo
y un par de huevos.*

Bolero de Requena
*Las mujeres de ahora
 visten de un modo,
 que aunque no enseñen nada
 lo marcan todo.*

*El sereno del barrio
 tiene un bigote
 que se lo ata con nudos
 por el cogote.*

*Vine al mundo en Requena,
 como mi madre.
 Si Dios quiere, en Requena
 pienso casarme.*

Aquest darrer «bolero de Requena» és natural que tingués la lletra en castellà, puix és la llengua pròpia d'aquella ciutat que pertanyé a Castella fins a mitjans del segle passat.

N'hi ha però, gran nombre de boleros que no tenen lletra (la majoria), com els d'Albal, Corbera de la Ribera, Castelló de la Plana i el de Vistabella, que és un bolero molt estrany i primitiu tocat amb xirimita i tabal.

ELS BOLEROS DE XÀTIVA

Com ja sabem, el bolero pertany a una classe social determinada i el seu tipus de diversió: la noblesa dels segles XVIII i XIX, i les seues reunions a les casones i palaus, molts d'ells desapareguts, dels aristocràtics carrers de Montcada, Alatars (Botigues) i la Corretgeria. El bolero és doncs el ball de moda de l'època i l'aristocràcia rural valenciana, l'aristocràcia casolana de Xàtiva, l'adopta i el balla.

Dins dels grans salons dels palaus i d'estiu als

patís o als jardins interiors, els mestres de ball —veritables especialistes— creaven noves passades cada vegada més complicades i desconegudes pel poble. A Xàtiva existiren nombrosos mestres de ball i per tant, existí gran quantitat de boleros d'escola que després passarien a les classes populars que havien pres de la noblesa una gran passió pels boleros. Gràn quantitat d'aquests s'han conservat fins avui, almenys la música, com el bolero Vell, el bolero Pla, el bolero Estrela, el bolero d'Adela, el bolero Alt, el bolero Garcia, el bolero del Mig Pas, el bolero Afandangat, el bolero Masurca i alguns més.

És a Xàtiva on el bolero Pla ha tingut més força, possiblement perquè és on va nàixer. El seu ritme és més pausat, per la qual cosa admet unes mudances i passades més elaborades, més fines i elegants. Nogensmenys, el bolero Vell és més difícil que el Pla.

El bolero Estrela és conegut també per «boleres de l'Estrela». Potser pel fet d'anomenar-lo en femení, era un bolero ballat sols per dones. Si bolero ve de «vol» i vol dir «bot», «boleres» serien les dones que peguen bots. «Estrela» a l'igual que «Pla», «Garcia», etc., era el cognom del mestre de ball que havia creat cada bolero en concret. Malgrat que tots aquest boleros són d'escola, el bolero Estrela és precisament el que més influència de caràcter popular denota.

El bolero d'Adela ha estat recompost per la rondalla de l'Escola de Danses de Xàtiva a partir d'una melodia. Pren el nom d'Adela Penadés, mestressa de ball de la Llosa de Ranes, a la qual va dedicat en homenatge a la seua llavor pel folklore de la nostra comarca.

BIBLIOGRAFIA APROXIMATIVA

- JOSEP CRIVILLE i BARGALLO: *Historia de la música española*. Ed. Alianza Música, Madrid 1983.
- SERAFIN ESTEBANEZ CALDERON: *Escenas Andaluzas*. Clásicos españoles del Círculo de Amigos de la Historia. Madrid 1978. El podeu trobar també en Amigos do Livro, Editores. Lisboa.
- SALVADOR MERCADO, TONI MESTRE i MANUEL GIL: *Faena i Festa*. Ed. Diputació de València, 1980.
- SALVADOR MERCADO: *Introducció al Folklore*. Papers de la Costera Núm. 1. Xàtiva 1981.
- SALVADOR SEGUI: *Cancionero Musical de la Provincia de Valencia*. Institut Valencià de Musicologia. Institució Alfons el Magnànim. València 1980.
- JUAN HIDALGO MONTOYA: *Folklore Musical español*. Antonio Carmona Editor. Madrid 1974.
- AURELIO CAPMANY: *El baile y la danza*, dintre el llibre *Folklore y costumbres de España*. Tom. II. Ed. Alberto Martín. Barna. 1931.